

ІСТОРИЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.

УКРАЇНА. Т. 4.

КОЗАЦЬКА ДОБА
(СЕРЕДИНА XVII —
XVIII СТ.)

Упорядник
Віктор Горобець

Харків
«Фоліо»
2025

Зміст

8 Переднє слово. *Віктор Горобець*

Події

ГЕТЬМАНЩИНА. *Віктор Горобець*

- 11 Козацька революція і народження ранньомодерної Української держави
- 29 Змагання за визнання козацької державності владою Речі Посполитої: за столом переговорів і на полі бою
- 40 Переяславський договір з царем 1654-го
- 56 Білоруські землі у складі гетьманської держави
- 62 Роль Москви у провокуванні громадянської війни в Україні
- 68 Гадяцька угода 1658 року як спроба повернення козацької України в річпосполитський світ
- 74 Переяславська рада 2.0
- 78 Україна поділена: «війни берегів», внутрішні конфлікти та зовнішні інтервенції
- 84 Загравання гетьмана Брюховецького з Москвою та його наслідки
- 88 «Усім козакам некорисний Андрусовський торг». Російсько-польське перемир'я 1667 року
- 89 Війна з Москвою 1668 року та Глухівський компроміс 1669-го
- 96 «Населення Козацької України живе у добробуті й приспівуючи». Українська держава доби стабілізації
- 99 Козацьке військо у війні Петра I за Балтику
- 102 Розрив гетьмана Мазепи з царем 1708 року
- 109 «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького»
- 112 Занепад Гетьманату після полтавської катастрофи 1709-го
- 116 Скарби гетьмана Полуботка — уявлені та справжні
- 122 Гра долі Кирила Розума: від пастуха до — графа, гетьмана й очільника науки
- 125 Освічений Гетьманат Розумовського
- 128 «Щоб і назва гетьманів щезла». Ліквідація української державності Катериною II
- 130 Нові «пошуки козацтва». *Олена Бачинська*

ЗАПОРОЖЖЯ ТА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ

- 135 Військо Запорозьке Низове та Запорозькі Січі. *Володимир Полторак*
158 Османське урядування українським Причорномор'ям. *Олександр Серета*
170 Ханська Україна. *Олександр Серета*
179 Південь України між війнами та імперіями. *Олена Бачинська*

ПРАВОБЕРЕЖЖЯ І ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

- 187 Правобережжя і західноукраїнські землі в добу воєн і кризи Речі Посполитої (1648–1717). *Олексій Вінниченко*
206 «Коронна» Україна в часи стагнації та спроб направи Речі Посполитої (1717–1795). *Олексій Вінниченко*

СЛОБОЖАНЩИНА

- 224 «Бо Слобідські полки прийшлими з Польської області й з малоросійських полків малоросіянами населені», або як постала Слобідська Україна. *Світлана Потапенко*
229 Між Північною і Семилітньою війнами: військові кампанії й реформи Слобідських козацьких полків. *Світлана Потапенко*
232 Ліквідація козацького устрою Слобожанщини. *Світлана Потапенко*

Устрій і влада. *Віктор Горобець*

- 236 «А пан полковник у нас тепер за воєводу». Устрій Гетьманату
238 Формування території Козацької держави
242 Полковий уклад
245 Сотні звичайні й привілейовані, повіти, волості, староства, курені, ключі й замки
248 «О цілости Отчизны, о добрі оной посполитому и о всяких ділах публічных». Козацька рада в політичному житті Гетьманату
259 «Без голови Військо Запорозьке піде врозтіч». Гетьман та його влада
268 Вища козацька старшина: хто головніший — генеральні старшини чи полковники?
280 Сотенне адміністрування
287 «Аби порядок бил і справедливість святая множилась». Міське і сільське самоврядування
290 «Війську Запорозькому обирати гетьмана колишнім їх звичаєм самим між собою»
304 «Общесовістно, по істині, як право и самая слушность указывает». Суд і судочинство

Суспільство

- 325 Регіональні особливості соціального облаштування полків Гетьманату.
Віктор Горобець
- 326 Генеральні старшини та полковники Гетьманату. *Віктор Горобець*
- 334 Сотенна старшина: люди, династії, клани. *Віктор Горобець*
- 340 «За служби діда й батька». Козацька старшина, яка не мала урядів.
Віктор Горобець
- 348 Козаки «воловою самую упряж мєючі». Сотенне товариство. *Віктор Горобець*
- 350 Козаки, «котрі в чужих хатах живуть». Дворяни, курінчики, підсусідки...
Віктор Горобець
- 357 Соціальні групи некозацького населення Гетьманату. *Віктор Горобець*
- 358 Українське козацтво Сілістрінсько-Очаківського еялета. *Олександр Серєда*
- 367 Життя «покоління нескоренного духу» в нових умовах: козацтво, колоністи, міщани та посполиті. *Олена Бачинська*
- 373 Соціум «коронної» України: суспільні стани, люди поза соціальною структурою, етнічні групи (євреї, вірмени, цигани), конфесійні поділи.
Оксана Вінниченко, Олексій Вінниченко
- 410 «Але й служилих козаків простолюдинами вважати не можемо». Походження і структура слобідської козацької старшини. *Світлана Потапенко*
- 413 Козацька верхівка Слобожанщини в імперських лещатах за правління Катерини II. *Світлана Потапенко*
- 416 Адвокати в системі слобідського судочинства XVIII ст. *Світлана Потапенко*
- 420 Повсякдення та «висока» культура еліти й простолюду «коронної» України.
Оксана Вінниченко
- 442 Культурне дозвілля й інтелектуальні вправління еліти Гетьманщини.
Віктор Горобець
- 454 Бенкети, полювання й екстремальні розваги козацької старшини.
Віктор Горобець

Церковне життя

- 479 Українська Церква між Гетьманщиною, Російською імперією та Річчю Посполитою. *Валерій Ластовський*
- 495 Іван Мазєпа і Церква. *Валерій Ластовський*
- 500 «Закордонні монастирі». *Валерій Ластовський*
- 505 Становище українського чернецтва на батьківщині та на Афоні у XVIII ст.
Сергій Шумило

- 511 Україна та Свята Гора Афон: духовні та культурні зв'язки. *Сергій Шумило*
517 Український «козацький» скит «Чорний Вир» на Афоні. *Сергій Шумило*
531 Український «козацький» Іллінський скит на Афоні. *Сергій Шумило*

Економіка і технології

- 540 Формування національного ринку в Україні та його вплив на розвиток економіки. *Олександр Гуржій*
556 Торгівля, шляхи сполучення та грошовий обіг на Правобережжі. *Микола Близняк*
565 Розвиток міст на Правобережжі. *Микола Близняк*
580 Ремесло та промисли у структурі міського виробництва. *Микола Близняк*
583 Сільська община Гетьманщини у виробничих процесах. *Олександр Гуржій*
594 Організація і розвиток сільського господарства на Правобережжі. Фільварки. *Микола Близняк*
605 Мануфактурне виробництво. *Микола Близняк*
611 Чумацький промисел. *Олександр Гуржій*
620 Шовківництво. *Олександр Гуржій*
629 Сукнарство. *Олександр Гуржій*
637 Виробництво полотна. *Олександр Гуржій*
642 Кахлі та кахляні печі. *Людмила Мироненко*
653 Керамічні іграшки. *Аліна Сушко*

Наука й освіта

- 665 Загальна характеристика освітньої справи. *Світлана Шуміло, Володимир Солохненко*
667 Києво-Могилянська академія як провідний центр освіти в Україні. *Світлана Шуміло, Володимир Солохненко*
680 Освітня справа на правобережних і західноукраїнських землях. Створення Львівського університету. *Світлана Шуміло, Володимир Солохненко*
689 Становлення та специфіка освітнього процесу в православних колегіумах Лівобережжя. *Світлана Шуміло, Володимир Солохненко*
696 Філософські курси в Києво-Могилянській академії. *Петро Кралюк*
700 Філософія Феофана Прокоповича. *Петро Кралюк*
711 Мандрівний філософ Григорій Сковорода. *Петро Кралюк*
721 Організація освітнього процесу в єзуїтських школах. *Сергій Сержаков*

- 727 Інтелектуальна й методична підготовка викладачів ордену єзуїтів.
Сергій Серяков
- 731 Сфери наукової і культурної активності єзуїтських викладачів. *Сергій Серяков*

Мова, література, книгообіг

- 738 Українська літературна та розмовна мова в середині — другій половині
XVII ст. *Світлана Шуміло*
- 744 Літературна мова високого бароко. *Світлана Шуміло*
- 750 Розпад староукраїнської мови у XVIII ст. *Світлана Шуміло*
- 757 Проповідницька література. *Світлана Шуміло*
- 769 Поезія на українських теренах. *Світлана Шуміло*
- 787 Драматургія. *Світлана Шуміло*
- 797 Література низового бароко. *Світлана Шуміло*
- 801 Історичні твори. *Світлана Шуміло*
- 811 Козацькі літописи як візія минулого й конструювання ідентичностей.
Андрій Бовгира
- 827 Козацький фольклор. *Петро Кралюк*
- 837 Друкарська та видавнича справа на українських землях сер. XVII ст.
Світлана Шуміло, Володимир Солохненко
- 842 Київський друкарський осередок. *Світлана Шуміло, Володимир Солохненко*
- 850 Книгодрукування Північного Лівобережжя. *Світлана Шуміло,
Володимир Солохненко*
- 856 Книгодрукування на Правобережжі України. *Світлана Шуміло,
Володимир Солохненко*

Мистецтво

- 867 Церковна архітектура. *Оксана Герій*
- 919 Монументальне малярство XVII–XVIII ст. *Назар Козак*
- 925 Монументальне малярство в дерев'яних церквах. *Назар Козак*
- 931 Іконопис. Козацьке бароко. *Володимир Жишкович*
- 955 Іконографія козацької старшини. *Ольга Ковалевська*
- 975 Література

Переднє слово

Після того як 1949 року відомий французький історик, один з основоположників міждисциплінарного світ-системного аналізу світової історії Фернан Бродель обґрунтував концепцію довгого XVI століття в межах 1450–1640 років, серед дослідників стало модною забавою пропонувати власні версії довгих віків. Хтось на прикладі французького суспільства 1589–1715 років обґрунтовує доцільність оперування конструктом довгого XVII століття. Хтось бере за основу британське населення 1680–1840 років як підставу для виділення довгого XVIII-го. І вже зовсім класичною (хіба що з певними часовими коректами) стала історіографічна версія довгого XIX століття, що своїми витокami сягає часів Великої французької революції (1789–1799), а завершується вибухом Першої світової війни (1914–1918).

Цивілізаційний розвиток України, що впродовж усієї своєї історії був нерозривно поєднаний із цивілізаційним поступом Європи, також не був лінійним і рівно прискореним. Час від часу повільний плин українського життя переривався неімовірними за силою ексцесами, які стрімко й докорінно змінювали як динаміку, так і вектор історичного розвитку. Іноді вплив таких змін відчувався впродовж десятиліть, а іноді тривав значно довше, докорінно змінюючи чи не всі галузі суспільного життя, економіку, політику, соціальні відносини й соціокультурні уявлення. Класичною подією саме такого цивілізаційного масштабу стала революція середини XVII століття, яка започаткувала якісно інші параметри суспільного життя принаймні на найближче століття — до 1764 року, а в деяких його аспектах фактично цей вплив тривав до кінця XVIII століття, а то й до 1830-х. Отже, якщо аналізувати цивілізаційний поступ України, є всі підстави виокремлювати в українській історії довге XVII століття як цілісний і надзвичайно важливий етап цивілізаційного розвитку.

Започатковує цей етап і, власне, наповнює його притаманним лише йому змістом революція середини XVII століття. Якою була ця революція — Козацькою, Українською, Національною? Тут можна довго дискутувати. Адже, з одного боку, важко не помітити, що саме козацтво запалило цей виступ. Саме козацтво стало серцевинною формування армії та становлення нового владного механізму на українських теренах. І саме з козацтвом почала асоціюватися та держава, що постала в процесі революційних змін. Власне, навіть її самоназва була Військо Запорозьке, а назви кабінетного походження — Гетьманат, Гетьманщина — апелювали до титулу козацького зверхника. Проте, з іншого боку, також незаперечним є той факт, що, за умови локалізації виступу в середовищі одного лише козацтва, без

долучення до нього шляхти та поспільства, масштаби та результати революції були б значно скромнішими. Та й загалом, не зайвим у даному контексті є й таке питання: а чи могли б у тому разі, коли б козацьке повстання не втягнуло у свій вир поспільство та шляхту та не набрало масштабів загальностанового виступу, ті події в принципі претендувати на дефініцію «революції»?

Коли йдеться про масштабність впливів Козацької революції на українську історію, передовсім, виникає питання щодо ареолу поширення її впливів. Адже сухий географічний підхід у справі локалізації революційної стихії вкаже лише на терени Лівобережжя й частини Правобережжя, які коли в більших, коли в менших масштабах підлягали владі гетьмана й на них розвивався характерний для Гетьманату полково-сотенний устрій. Утім, коли мову вести саме про цивілізаційний поступ, то вкрай важко проігнорувати вплив Козацької революції геть на усі регіони, що нині формують Українську державу.

Найочевиднішим наслідком революційних пертурбацій на Наддніпрянщині, звичайно ж, стало динамічне заселення й колонізація Слобідської України, куди не лише масово переселились вихідці з козацьких теренів України, а й принесли традиційний козацький устрій і козацький дух. Революційні зрушення на Наддніпрянщині й виникнення тут Козацької держави було не менш доленосним і для Запорожжя й загалом Півдня України. Адже зміщення центру політичної суб'єктності козацтва із Січі в колишню так звану «городову», а нині гетьманську Україну, з одного боку, деградувало політичний статус цього давнього осередку української протодержавності, але з іншого — відкривало перспективи для господарського розвитку Земель Вольностей Війська Запорозького Низового й істотного розширення його колонізаційних можливостей у південному напрямку, в бік Причорномор'я. Навіть для тих частин Правобережжя й у Галичині, які лише короткий час були втягнуті у революційну стихію, а по тому повернулись у звичний світ Речі Посполитої, катаклізми середини XVII століття не минулись безслідно. Адже Козацька революція суттєво послабила Польсько-Литовську державу, спровокувала в ній важливі зміни в політичному й соціальному укладі, міжконфесійних стосунках, самоідентифікації еліти тощо.

Звичайно ж, якщо аналізувати наслідки сепарації частини України від тіла Речі Посполитої й, відповідно, тих українських воєводств, які залишились під владою короля, то в політичному плані мала місце очевидна дезінтеграція. Але в плані цивілізаційному вкрай важко переоцінити значення революційних подій середини XVII століття у справі формування модерної української нації. Козацька революція засвідчила суб'єктність українського політичного народу, а принесені в ході визвольної боротьби масштабні жертви, спільна історична пам'ять про величні перемоги, здобуті в роки козацького виступу, підтриманого представниками решти суспільних груп і верств, як і, що не менш важливо, понесені при цьому величезні жертви, стали наріжним камінням розбудови української ідентичності.

Винесений на суд читача черговий том «Історії цивілізації. Україна» присвячено саме висвітленню тієї нової цивілізаційної якості, що постала на українських

теренах за результатами революційних потрясінь середини XVII століття. Якою мірою післяреволюційна Україна, передовсім на тих теренах, де утвердилась ранньомодерна українська державність, зберегла свою генетичну спорідненість з європейським цивілізаційним простором, а в якій — особливо після загально-відомих переяславських подій 1654 року — переорієнтувалась на засади східної деспотії, в її московському варіанті? Наскільки динамічним і добровільним був цей дрейф та в якій іпостасі тут поставала ця частина України — (не)добровільної жертви чи ретранслятора європейських цивілізаційних трендів?

Так само важливо зрозуміти, як розвивались українські соціуми на Правобережжі, Галичині, Причорномор'ї й Слобожанщині, що не перебували під владою козацького гетьмана, а, як і раніше, залишались під зверхністю польського короля, московського царя, кримського хана чи турецького султана, але тим не менше також відчували на собі потужний вплив визвольних змагань козацтва. На які царини суспільного життя ці змагання справляли позитивний вплив, а на які, навпаки, — негативний.

Важливо також дослідити, у який спосіб українці рефлексували над своїм непростим, а іноді й відверто трагічним і травматичним минулим. Як, переосмислюючи різні історії географічно й політично відмінних відламів України, конструювали самобутні етногенетичні концепти, ментальну географію й уявлення про «свою» землю, «свою» віру. І тим самим формували національну ідентичність та утверджували власну версію цивілізаційного розвитку.

Віктор Горобець

Події

Гетьманщина

Козацька революція і народження ранньомодерної Української держави

Сімнадцяте століття в анналах європейської історії посідає особливе місце. Передусім воно знає як час утвердження ренесансного гуманізму й зародження Доби Розуму — Просвітництва. Але також позначене ще й проявами небаченої досі міжконфесійної ворожнечі, неймовірної зятості збройних конфліктів і довготривалих воєн, із притаманними їм насильством, жорстокістю і руйнаціями. Досить згадати, що саме перша половина століття ознаменувалася розв'язанням першої загальноєвропейської Тридцятилітньої війни. Війни, що точилася впродовж 1618–1648 років і втягнула у свій вир майже всі європейські країни й народи — одних як завойовників, активних суб'єктів, інших же — як вартих співчуття об'єктів мілітарних зусиль з боку більш агресивних сусідів.

Україна в розпал загальноєвропейського збройного протистояння також не змогла залишитись острівцем миру й благодаті. Навіть попри те, що її землі на той час входили до складу Речі Посполитої, яка воліла активно не втручатися в події цієї тридцятилітньої європейської колотнечі, зберігаючи позірний нейтралітет, волонтери з України воюють як на боці католиків, так і перебувають у таборі їхніх опонентів протестантів. Активність дипломатії і тих і інших розхитує спокій частини українського суспільства, яка за своїм походженням і лицарським статусом була зобов'язана поклонятися богу війни — шляхти й козацтва.

Природно, що на такому неприховано агресивному загальноєвропейському тлі ще більше радикалізуються внутрішні конфлікти й суперечності, що здавна збурювали пристрасті в Польсько-Литовській державі. Це виливається в ескаляцію протистояння українського козацтва та коронної влади Речі Посполитої, а також місцевої «кресової» шляхти. Пропозиції далекоглядних державних мужів як з одного, так і з другого боку щодо пошуку для козацтва легального статусу захисника річпосполитських цінностей, як правило, доходять до ширшого загалу політичної еліти лише в найбільш критичні для республіки часи, коли козацька допомога справді стає життєво необхідною. Утім, уже наступного мирного ранку про почуті напередодні резони намагаються якнайшвидше забути, піклуючись переважно про особистий чи становий інтерес. А ось заходи влади з перетягування на свій бік дуже незначної верстви, козацької аристократії, схильної до компромісу, зазвичай приносять зворотній до очікуваного результат, часто-густо ни-

Ландскнехт.
Дереворит *Петера Фльотнера*

Солдат. Гравюра на міді
Ганса Буркмайра

щачи навіть ті слабкі паростки порозуміння, що перед тим вдавалося виплекати з неймовірними труднощами.

І що більше задавнювалися ці проблеми, то різкішими і потужнішими ставали відповіді на них козацької стихії, що впродовж усієї першої половини XVII ст. невпинно зростала чисельно, і так само стрімко радикалізувала свої вимоги до влади. Трагічно переконливими підтвердженнями цьому якраз і стали козацькі війни, що не один раз сколихнули Річ Посполиту в 1620–1630-х роках.

Жорстоке придушення Річчю Посполитою наприкінці літа 1638 р. чергової козацької війни та нав'язання упокореним козакам умов «Ординації Війська Запорозького», здавалося врешті-решт загатять бурхливе річище антиурядових козацьких виступів. За результатами каральних акцій, Військо Запорозьке було всерйоз деморалізоване. На чолі кількісно змалілих реєстрових полків, що в часи попередніх козацьких повстань не надто надійно виконували роль опори коронної влади в Україні, було поставлено вірних королеві офіцерів. Під жорсткий контроль урядових військ було взято й Запорозьку Січ, звідки в попередні часи виповзала «гідра козацької ребелії». Решту українських земель також надійно прикрили коронні війська. Крім того, існували ще й приватні армії — чудово вишколені надвірні війська українських магнатів Заславських, Вишневецьких, Коцецьких, Любомирських тощо. Отож, королівська влада у Варшаві й місцева

шляхта в Україні щиро сподівалися, що бажаний суспільний спокій запанує-таки на «східних кресах» Корони Польської. Так воно й сталося, принаймні на найближчі десять років, що отримали промовисту назву десятиліття «золотого спокою». З осені 1638 й аж до весни 1648 років «східні креси» Речі Посполитої жодного разу не здригнулися від вибуху нового козацького повстання. Біда в тому, що такий довгоочікуваний спокій у державі було забезпечено не мудрими політичними рішеннями, які б зняли причину напруги, а репресіями й нав'язуванням частині суспільства не вигідних їм ординацій грубою силою.

Передумови «золотого спокою» значною мірою зумовлювалися вельми сприятливою для Варшави зовнішньополітичною кон'юнктурою. Адже впродовж часу відносного внутрішнього спокою держава не провадила жодних серйозних воєнних кампаній на зовнішній арені. А коли Річ Посполита не воювала, то й не потребувала військової допомоги козацтва. Не мусила, як це було раніше, в часи воєнних потрясінь республіки, заgravати з його реєстровими і, що більш важливо, нереєстровими частинами.

Не останню роль у повільному затиханні суспільного напруження, характерного для попередньої доби, відіграла й певна стабілізація міжконфесійних взаємин у державі. Початок цій стабілізації було покладено при сходженні на королівство Владислава IV та прийнятті *«Статей для заспокоєння руського народу»*. Додатковим і, варто відзначити, вельми потужним позитивним стимулом для заспокоєння України-Русі стало обрання на митрополита Київського й Галицького Петра Могили та проведення ним церковних і культурно-освітніх перетворень.

Утім, Владислав IV Ваза, будучи ревним католиком і вельми амбітним правителем, віддавна виношував плани організації масштабного хрестового походу проти «невірних», які на той час у свідомості будь-якого європейського монарха чи обивателя асоціювалися чи не винятково з правлячою на Сході династією Османів. Остаточного вигляду королівський план набуває уже в середині 40-х років XVII ст. Саме тоді Владислав IV у близькому колі своїх помічників і дорадників оприлюднив наміри спершу воювати в Криму й усунути з поточної європейської політики правлячу на півострові династію Гераїв і їхніх войовничих васалів, які кочували в степах Північного Причорномор'я. Потому добитися визволення з-під влади турецького султана придунайських князівств-господарств, усього Балканського півострова і, власне, Святої Землі.

Будуючи грандіозні плани ведення великої війни проти могутньої імперії Османів, король потребував значних сил і великих ресурсів. Участь кожного нового союзника в майбутній антиосманській коаліції, чи то за

Козацький табір

межами, чи то всередині держави, вартувала Владиславу IV певних політичних поступок. Здавалося, найменшу ціну можна заплатити Війську Запорозькому, із яким теперішній король гідно пройшов воєнні кампанії під Москвою, Хотином і Смоленськом, відповідно в 1618, 1621 і 1633–1634 роках. До того ж козацтво відверто занудилося в умовах відсутності великої, справжньої війни, де можна було б продемонструвати і власну молодецьку звитягу, і потрібність вітчизні в ролі сміливих захисників.

Ухваливши 5 січня 1646 р. на таємному засіданні короля і сенаторів-резидентів рішення про форсування підготовки Речі Посполитої до війни з Кримським ханатом, король відразу ж доручив коронному гетьману Станіславу Конєцпольському зав'язати тісні контакти з козацькою старшиною, аби в такий спосіб не допустити їхнього зближення з кримськими татарами, поголоски про контакти з якими донеслися перед тим до Варшави. Швидко налагодження контактів із козацькою старшиною було необхідне ще й для того, аби належним чином підготувати козацтво до участі в майбутній війні, зрозуміло, на боці короля й Речі Посполитої. Адже в планах Владислава IV, котрий мав намір розпочинати війну без санкції сейму, саме Війську Запорозькому спільно з надвірними військами українських магнатів відводилася вирішальна роль, принаймні на стадії провокування конфлікту та його розгортання.

У перших числах квітня 1646 р. до Варшави прибули представники козацької старшини — військові осавули Іван Барабаш та Ілляш Караїмович, полкові осавули Максим Несторенко, Роман Пешта і Ясько Клиша, а також колишній військовий писар, а наразі чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Король зустрівся з козацькою старшиною таємно вночі у власній світлиці. У нічній аудієнції, крім короля й козацької старшини, також брали участь семеро найбільш близьких до Владислава IV сенаторів. Крім того, згідно з інформацією утаємничених королівського двору осіб, у розмовах короля з козаками взяв участь і посол Венеціанської республіки, уряд якого був кривно зацікавлений у вибуху великої війни з Османами. Агітуючи козаків на королівську службу, монарх обіцяв удвічі збільшити число реєстрових козаків, довівши його до

Польський король Владислав IV.
Художник Марчелло Баччареллі

12 тисяч. Із пізніших повідомлень стає зрозумілим, що старшина також клопоталася перед королем щодо розширення привілеїв реєстрового козацтва, зокрема йшлося про те, аби коронні корогви не заходили далі на Подніпров'я, аніж по Білу Церкву. Під час наради було вирішено, що козаки підготують морський похід, збудувавши на отримані від Владислава IV 6 тисяч талерів 60 козацьких чайок. Аби вберегти Військо Запорозьке від переслідувань місцевої адміністрації Речі Посполитої, не втаємниченої в плани короля, Владислав IV видав козацьким старшинам листи, якими надав Війську Запорозьку дозвіл на спорудження козацької флотилії.

Уже сам факт, що нарада короля з козацькими посланцями відбулася посеред ночі, доводить, що Владислав IV менше всього хотів, аби про неї стало відомо підданам. Утім, уже на початку травня Варшава просто-таки закипала від чуток про воявничі плани короля. Але оскільки більшість шляхти не підтримувала наміри короля, на таємній раді сенату, що відбулася 18 липня 1646 р., він був змушений переконувати присутніх у відсутності будь-яких планів щодо порушення миру з Османами. Попередні ж мобілізаційні заходи влади пояснював винятково необхідністю захисту кордонів держави від імовірних татарських набігів.

Проте це аж ніяк не змусило Владислава IV зректись амбітних планів усього свого життя. У розпорядженні короля ще лишалися методи провокування ворогів до війни, щоб у шляхти не лишилося простору для маневрів. І в цій ризикованій грі Владислав покладав неабиякі сподівання саме на козаків.

Таємне загравання короля з козацькою старшиною виводить на арену «високої» політики до цього часу практично невідомого в Речі Посполитій чигиринського сотника Богдана Хмельницького. Влітку 1647-го до України з утаємниченою місією прибув великий коронний канцлер Єжи Оссолінський, головний на той час помічник короля в роздмухуванні війни з Османами. Згідно з пізнішими відомостями, саме Оссолінський відвіз Хмельницькому королівську корогву, булаву запорозького гетьмана та дозвіл короля на відповідне титулування. Тим часом непомірні майнові апетити коронного хорунжого Олександра Конєцпольського, який, здобувши в 1633 р. уряд корсунського і чигиринського старости, розпочав брутальну ревізію козацького землеволодіння, і спричинили конфлікт чигиринського сотника з місцевою адміністрацією. Конфлікт зачався відтоді, коли Конєцпольський отримав у своє підпорядкування Мліївський ключ і почав на власний розсуд визначати його межі, намагаючись загарбати якомога більше суміжних із ним

Регімент-клейнод командувача військ іноземного автораменту, запроваджених у ході військової реформи Владислава IV 1630-х років

земель. Серед інших до ока магната припав і хутір Суботів, який Богдан отримав у спадок. Батько чигиринського сотника тримав суботівську землю, як зазначалось у тогочасних офіційних документах, «спокійним володінням», не маючи на неї належних документів — ні акту надання маєтності, ні його королівського підтвердження.

Відсутність таких підтверджень робило позиції сотника вельми вразливими у майновому спорі з місцевим старостою. На щастя Хмельницького, в умовах плекання королем планів війни з Османами йому вдалося отримати в Владислава IV привілей на Суботів. Проте специфіка Речі Посполитої полягала в тому, що на прикордонні Дикого Поля влада короля була не вельми впливовою. А тому й бажаного спокою королівське пожалування Хмельницькому не принесло. Щоправда, розповідали, що під час аудієнції Владислав IV, вислухавши від сотника жалі на магнатські утиски, зауважив на латині: «*Vel non habes frameam stupide?*» («Хіба в тебе, дурню, шаблі немає?»)...

Справжню ціну цієї безкоштовної королівської поради козацькому старшині оцінили вже наступники короля, побачивши на власні очі всі ті нещастя королів-

Королівський позов на суд. 1624 р.

ства, що їх спричинила таки шабля Хмельницького. Але перед тим Конєцпольський дозволив Чаплінському зайняти Суботів звичним для тих часів способом — шляхетським наїздом.

Коли ж сотник поскаржився на неправомірні дії чигиринського підстарости, Конєцпольський присудив Чаплінському сплатити на користь постраждалого лише 150 злотих, що мало вигляд відвертого публічного знуцання над покривдженим козаком. Адже, як указував сотник у скарзі, захоплені підстаростою ґрунти коштували не менше тисячі злотих.

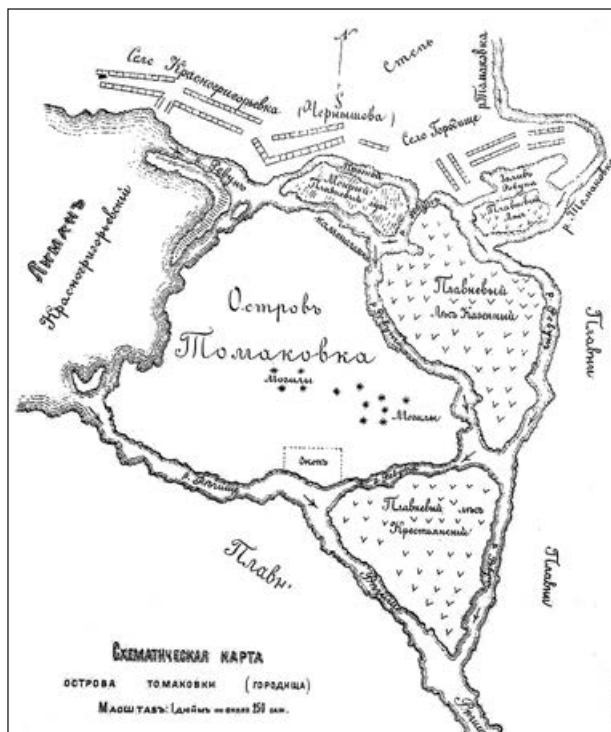
Зрештою восени 1647-го Конєцпольський кинув Хмельницького до в'язниці, нібито за незаконне посідання маєтків, що йому не належали, а Чаплінський, скориставшись нагодою, вирішив назавжди замкнути за козацьким старшиною двері тюрми й висунув проти опонента звинувачення у зраді — підготовці морського походу козаків. Зважаючи, що така провина каралась у Речі Посполитій найсуворіше — засудженням до ганебної смерті (через четвертування чи саджання на кіл), а король і його варшавське оточення не поспішало оприлюднювати свої таємні оборудки з козацькою старшиною, для Хмельницького залишався єдиний вихід — втеча на Січ. І як не зрідка бувало в історії, дрібний побутовий конфлікт спровокував кардинальні суспільні зрушення. Занадто вже типовим для козацької України виявився вміст брутално розкритої всемогутніми *«кресовими королев'ятами»* суботівської скриньки Пандори.

Вибравшись на Запорожжя, Богдан Хмельницький не зміг проникнути на саму Січ, оскільки на Микитиному Розі стояла залага реєстрових козаків, а на острові Хортиця перебував загін драгунів зі складу коронного війська. Бунтівний старшина зупинився на місці розташування старої Томаківської Січі, і вже звідти закликав козаків долучатися до виступу.

Велике враження на козацтво справляли полум'яні заклики чигиринського сотника. А ще більше — його розповіді про те, що він має королівську корогву й листа від Владислава IV, де той визнає старожитні козацькі права й привілеї. Отож, коли 25 січня 1648 р. Хмельницький на чолі свого невеличкого війська рушив на Микитинську Січ, пускати в хід шаблю не було потреби — на його бік перейшли не лише запорозькі козаки, а й реєстровці Черкаського полку, що перебували там як залага. Спроба черкаського полковника Станіслава Вадовського й чигиринського — Станіслава Кричевського з реєстровцями, що лишилися під

Шабля Богдана Хмельницького. Із колекції В. Тарновського

Картосхема о. Томаківка

До авангарду, номінально очолювати який було доручено сину Потоцького, Стефану, було спрямовано приблизно три з половиною тисяч крилатих гусар і легкої кінноти коронних військ, а також півтори тисячі реєстрових козаків. Ще чотири полки мали рухатись на Січ по Дніпру човнами. Ще два — просуватись паралельно суходолом.

Однак стратегічно бездоганний план коронного гетьмана був зруйнований нестандартними діями Хмельницького, оскільки він не став очікувати на супротивника в укріпленому таборі, а несподівано стрімко рушив на перехоплення Стефану Потоцькому. Разом з татарським загоном перекопського мурзи Тугай бея Богдан мав всього лише близько 8 тисяч вояків. У той час як у Потоцького було майже вдвічі більше, враховуючи полки реєстровців. 19 квітня на берегах р. Жовті Води авангард молодого Потоцького зіткнувся з передовими загонами повстанців. Наступного дня коронні війська були атаковані повсталими. Аби бути спокійними за свою безпеку, жовніри належним чином зміцнили свій табір, і їхнім супротивникам після кількох невдалих спроб увірватись до нього нічого не залишалося, як зайняти вичікувальну позицію, сподіваючись на своє воєнне щастя. На нього ж покладались і коронні командири і жовніри. Проте двотижнева облога табору повсталими виявилася для Потоцького фатальною.

їхньою владою, виправити ситуацію не мала успіху. Варто було загонам Хмельницького наблизитися до очолюваних шляхтичами реєстровців, як більшість із них перейшла на бік повсталих. Решту ж козаків полковники на службі короля поквапом вивели із Запорозжя. Наприкінці січня на Січі відбулась військова рада, яка й обрала Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

Спираючись на досвід приборкання козацьких виступів у 1630-ті роки, коронний гетьман Миколай Потоцький вирішив спрямувати на Січ мобільний передовий загін, аби змусити повстанців закритись у таборі — як це неодноразово вже бувало раніше а вже розгром супротивника мав відбутись по приході головних сил.